
ПРОГЛАД

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 2, 2007 (год. XVI), ISSN 0861-7902

Татяна ИЛИЕВА

ПРАВОПИС НА КНИГАТА НА ПРОРОК ЙЕЗЕКИИЛ СПОРЕД РЪКОПИС F. I. 461 ОТ XIV В. ОТ РУСКАТА НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА

Анализ орфографических особенностей ЕзF.I.461 показывает общее с орфографией Книг 12-и малых пророк, Исаи и Иеремии той же рукописи. Это правописание переходного типа, которое сохраняет с одной стороны устойчивые черты языка древнеболгарского протографа, а с другой отражает ряд новых языковых особенностей, присущие памятникам письменности среднеболгарского периода.

Согласно некоторым орфографическим данным можно сделать вывод, что ЕзF.I.461 восходит к древнему глаголическому прототипу, транслитерированному в Преславе, и часть особенностей правописания этой Книги можно было наследовать как с глаголической переписи, так и повлиять греческой рукописной традицией в книжовных центрах, хорошо знакомых с византийской орфографической нормативностью.

Общие орфографические особенности рукописей F.I.461, Щ507 и Барс3 показывают, что они восходят с одной стороны к древнеболгарским протографам X века, а с другой – к апографам, происходящих из Тырнова или монастырей около него. Различия в правописании между ними отражают многообразие орфографических школ и razvoj Евфимиевой реформы.

Обект на настоящата статия са правописно-фонетичните особености на Книга Пророчество Йезекиилево според най-ранния ѝ, достигнал до нас, славянски препис в ръкопис F.I.461 от XIV в., съхраняван в

Руската национална библиотека – Санкт-Петербург¹. Изследването се прави в пряка съпоставка с публикациите на Т. Попова², Т. Мострова³, Р. Златанова⁴ и К. Костова⁵ върху ортографията на Книгите Пророчество Исаево (нататък ИсF.I.461), Йеремиа с Плач Йеремиев и Варух (нататък ЙерF.I.461), Дванадесетте пророци (нататък 12профF.I.461) и Иов (нататък ИовF.I.461) от същия ръкопис. То би следвало да подкрепи и прецизира направените от тези изследователки изводи относно използваните правописни правила и дистрибуцията на отделните почерци в изследвания кодекс, като разшири базата на наблюдение върху още една значителна по обем част от ръкописа⁶.

Тъй като се касае за търновски по произход апограф, особеностите на неговата ортография задължително трябва да бъдат разглеждани в светлината на Евтимиевата езиково-правописна реформа⁷. Необходимо е също да се потърси връзката на изследвания паметник с други свидетели на средновековната българска ръкописна традиция на небогослужебните книги на Стария завет⁸.

Анализът се извършва въз основа на излезлия неотдавна от печат втори том от поредицата “Старобългарският превод на Стария Завет”, съдържащ текста на Йезекииевото пророчество според F.I.461 (нататък ЕзF.I.461), който е една отлична база за детайлни наблюдения върху езика на тълковната редакция на тази библейска книга, преведена в епохата на цар Симеон⁹.

Дублетни графемѝ

В ЕзF.I.461 са широко застъпени дублетните графемѝ¹⁰.

За фонемата [e] се употребяват две графемѝ – ѳ и ꙗ. Йотувано ѳ (ѳ) се среща само във форми за граес на глагола **вѳти** – редовно в sg 3. **ѳ**¹¹ и по изключение в sg 1. **ѳсмѳ** 236б30 (срв. **ѳсмѳ** 266а7, **ѳсмѳ** 277а13, **ѳсмѳ** 247б20, **ѳ** **231а29**). Широкото е (ѳ) се пише в началото на думата и след гласен: **ѳлѳнь** 246б28, **ѳфрѳмити** 275а24, **ѳфрѳмомѳ** 234а14, **вѳгочѳстѳе** 254б17, **колѳе** 278б5, **вѳтѳе** **253б8**, **зловное** 274а21, **влѳхованѳемѳ** 271б6 **дрѳзновенѳемѳ** 276б18, **дниѳ** **248б24**, или в краередиѳ (**не** | 227а10, **не** | **достаткомѳ** **248а30**, **не** | **правды** **234а9**). Това правило не е проведено напълно последователно. Срещат се и много изключения. Една и съща дума се изписва и с широко ѳ, и с обикновено ѳ или ѳ (ѳгда и **ѳгдѳ**, **ѳгѳпетѳ** и **ѳгѳпетѳ** и **ѳгѳпетѳ**, **ѳдинако** и **ѳдинако**, **ѳдинаѳе** и **ѳдинаѳе**, **ѳдинѳ**, **ѳдинѳ** и **ѳдинѳ ѳлма**, **ѳлма** и **ѳлма**, **ѳще** и **ѳще**, **воѳвати** и **воѳвати**, **злѳке** и **злѳкѳ**, **ѳвлѳкетѳ** и **ѳвлѳкетѳ**, **вѳзаконѳемѳ** и **вѳзаконѳемѳ**).

За фонемата [и] се употребяват графемите и, ѝ, ѿ ѱ. Пред гласни редовно се пише ѝ: *вѣмь* 269a14, *вратѣ* 246a11, *вълѣаше* 259a27, *голжвѣ* 23965, *гржвостѣ* 250b12, *двѣнѣ* 247610, *змѣю* 296618, *листвѣ* 259614, *ложѣ* 259627¹². Изключение прави вокалната група ни (*змѣнѣ* 296610, *кони* 312622, *костѣнѣ* 237611, *кръвни* 262a17, *кръвопѣнѣ* 237a22, *коуѣнѣ* 288a6, *лихновенѣ* 236a29. В редица случаи обаче тези правила се нарушават и много думи показват двойко изписване (*везаконнѣ* 309629 и *везаконнѣ* 30067, *весеуствѣ* 239629 и *весеуствию* 241629, *видѣнѣ* 272a14 и *видѣнѣ* 241a5, *властѣ* 268a21 и *властѣ* 296616, *възвращени* 311611 и *възвращенѣ* 23467, *данинѣ* 252a14 и *данинѣ* 252a27, *дѣволѣ* 296614 и *диаволѣ* 250a30, *житѣ* 264617 и *житѣ* 254a11, *люди* 309611 и *люди* 30064, *лютеѣ* 230613 и *лютеѣ* 277a28).

В чуждите имена и в техните производни в началото на думата се пише ѝ¹³ (*везекнѣ* 28165, *вѣрема* 225619, *вѣдѣма* 282624, *вѣслаковѣ* 229617, *вѣдина* 234a22), по изключение и (*вѣнѣ* 311625 *вѣрема* 265623, *вѣхонѣ* 241a30). В средата стои или ѝ (*ананѣ*, *вѣрѣ*, *вѣрѣ*, *вѣрѣ*, *вѣрѣ*, *сардѣ* *сѣфнѣ* 225629), или и (*антѣ*, *васанида*, *вирѣ*, *малахѣ*, *михѣ*, *сѣнахѣ* 22569, *трихѣ*, *Фалѣ*), рядко *v* (*акѣ*, *мѣ*). И тук има ортографични варианти: *вѣ* 31067, *вѣ* 26767 и *вѣ* 251a12.

В средата или в края на думата по правило се пише и. Паралелно с това се среща и немотивирана употреба на ѝ в домашни думи, най-често в изгласна позиция¹⁴: *вѣ* 232a26, *вѣ* 234620, *вѣ* 276a5, *жизнѣ* 239a21, *жрѣ* 27465, *злѣ* 254616, *кѣ* 269625, *крѣ* 232a28, *кнѣ* 274616, *лютеѣ* 259616, *лѣ* 234623, по-рядко в средисловие (*нѣ*, по изключение *нѣ* (4), *прѣ*). При представката *прѣ* преобладава старата графика с и, значително по-рядко е застъпен вариантът *прѣ*¹⁵.

Фонемата [о] е представена от три графема: широко о (o), омега (w) и обикновено о (o): *до*, *до*, *до*, *до*; *во*, *во*, *во*. В началото на думата се употребява предимно w (*во* 257615, *вотѣ* 273a16, *вѣ* 227a17), по-рядко o (*овѣ* 22661, *око* често) или o (*овѣ* 257a7, *око* 254a3, *орломѣ* 260a10, *осѣ* 236614). При изписването на думата *око* се среща и традиционно очно o. В средата и в края на думите се пише w или o без определено правило. Често пъти една и съща дума има двойко изписване (*ро* 309a17 и *ро* 309a25, *ро* 229620 и *ро* 244a4, *до* 23361 и *до* 313a9, *жидѣ* 307a28 и *жидѣ* 273626).

Като предлог и представка *отѣ* се изписва чрез лигатурата ѿ. Има само няколко изключения: *ѿ* 278a5, *ѿ* 277629, *ѿ* 256617, *ѿ* 265a21, *ѿ* 256618 256627, *ѿ* 257a3.

За фонемата у се употребяват графемите ъ, оу, ѹ. Не се наблюдава диференциация в употребата им¹⁶.

Надредни знаци

Преписвачът е използвал два вида титли – с надредна буква (ѡплѣ 302б21, ѣѡлѣ 259а17, ѣпѡа 225а1, гла **229а16**) и без надредна буква (въ 310а12, глѣтъ 232а11, двѣдъ 231а8, дхъ **24664**, смрътъ **252а24**, снѣ **271а13**, спсѣ 299б26). В употреба са и безтитловите съкращения с надредни букви (ѡа 241б5, гла 305а23, двѣ **310а1**, да **231б4**, ѣѡпѣтска **266а11**, сѡцѣ **270а12**).

Други надредни знаци, които се срещат в ръкописа, са:

- а) придихания , — , ", ' и
б) ударения ' , " , " .

Факултативността на ударението се илюстрира с множество примери за изписване на думата със и без ударение (даровѣ 256а13 и даровѣ **267б15**, дяволѣ 289б2 и дяволѣ 250а30, дѣврѣмѣ **306а3** и дѣврѣмѣ **237б1**, дѣломѣ 272б16 и дѣломѣ 268а10, жѣзломѣ 265а16, жезломѣ 239а9 и жезломѣ 265а29 и пр.)

Острого ударение (акут) ' е най-често използваното ударение в ръкописа. То стои както над коренна сричка (гнѣвѣ **274а16**, ѣлѣнска 286б22, мѣра **249б15**, мѣжѣ **241б27**), така и върху окончание (грѣнѣмѣ **312а17**, масломѣ **254б3**). Че акутът не е свързан с определен слог и няма смислоразличителна функция, говорят многобройните случаи на изписване на една и съща словоформа на дадена дума с остро ударение на различни срички (ѡдонѣ **265б17** и ѡдонѣ **252а15**, ѡманѣты 271а24 и ѡманѣти 283а3, книгѣ 246б2 и книгѣ 254а30, рѣѣши **267б10** и рѣѣши **250а24**, сѡдома **257б20** и сѡдома 257б8, шарѣмѣ **276а23**; шарѣмѣ 276а30).

Тежко ударение (гравис) ` обикновено стои над краен слог (ѡдонѣ **261а18**, гнѣвѣѣнѣмѣ 233б6, зѣнѣ **230б23**, ѣзлѣ 240а12, кѣровѣ 234б2, конѣ 230б20, словѣсѣ 276а28, оѣвоѣ 298б18, фарѣ **294б1**), по-рядко върху други срички: лѣнѣ **227б18**, зѣмѣнѣнѣ 246а6, сѣдѣкѣ 264б9. Случаите на изписване на гравис върху втора сричка, предшествана от слог с ерова гласна, биха могли да бъдат свидетелство за загубата на фонетична стойност на краесловния ер (ѡрѣслѣ 261б11). И при това ударение има колебания в правописа: гнѣвѣѣнѣ **233б10**, но гнѣвѣѣнѣ **233б2**.

Двоен акут и двоен гравис се пишат:

а) в jednosрични думи (краесловният ер не се зачита) – дастѣ **270а30**, дамѣ **233б1**;

б) в многосрични думи:

– върху крайна сричка: *а̀до̀наи* **236a22**, *а̀сѐрии* 275б30, *ѐф̀лии* 310a3, *ѐг̀ипетскии* **291б15**, *ѐлинскии* 285б12, *даннии* 289б19, 21, *дверии* **241б16**, *с̀жца̀* **242a28**;

– върху средна сричка: *а̀к̀ўла* 251a12, *ѐг̀ипетско* 226a10, *ѐў̀ропи* 236a16, *гла̀дхж* 267б18, *дес̀л̀тни* 226a26.

Циркумфлекс се среща само над *о̀у̀*: *и́до̀у̀меа* **282б24**, *и́о̀у̀да* 234a14, *и́о̀у̀дини* 240б18, *и́т̀о̀у̀мг̀стїе* **256б18**.

Върху една дума може да падат две, много рядко повече ударения в различна комбинация: най-често акут и двоен гравис – *гр̀адж̀щеї* 234б14, *д̀л̀шии* 286a4, *ко̀нєскии* 277a1, *мѝрнєи* **303б22**, *мо̀рстєи* **285б29**, *с̀в̀ра̀ниєи* **310б24**, *х̀ал̀дєйскж* 247a7, по-рядко акут и гравис – *а̀мо̀рей* 257б4; гравис и двоен гравис – *вж̀ии* 232a1, двоен гравис и двоен гравис – *с̀г̀нч̀важ̀и* **249a4**. Три ударения върху една дума има в *о̀у̀селєнии* **248б3**. От примерите се вижда, че няма ограничение на мястото на ударението до определена сричка. С много малко изключения, когато върху една дума падат две и повече ударения, те не стоят над съседни срички. Наблюдава се непоследователност не само в местоположението на ударението, но и в употребата на различни видове акценти за една и съща словоформа на дадена дума: *мо̀рч* **284б18** и *м̀орч* 287б21, *х̀ра̀мч* 255б14 и *х̀ра̀мч* 241aб.

Спиритус ленис *’* се поставя редовно:

– над начални гласни: *а̀вама* **267б23**, *а̀згь* **237a17**;

– над гласен след отворена сричка: *а̀вра̀амч* **301a4**, *а̀до̀наи* **255a24**, *а̀нтѝо̀сч* 236a5, *д̀алнии*ч 273a2.

Този знак се поставя понякога и над двойни съгласни за отбелязване на изпаднал ер: *вє̀закон̀нии* **307б26**, *вє̀закон̀ниєи* 305a2, *вє̀закон̀но* 301a16, *гла̀н̀нии* 303б24, *ко̀н̀ниєи* **310б11**, *разорє̀нии*ч **305б18**, *многоч̀к̀ниє* 287a7, *с̀а̀вва* **311a27**.

Спиритус аспер *’* се употребява значително по-рядко. Той се поставя над начален вокал (*а̀до̀наи* **312a13**, *а̀згь* **226a18**, *в̀блацич* **229б11**, *в̀вра̀щємч* 226бб, *в̀гнч* **228a26**, *в̀гнчно* **229б10**, *в̀ставлєнїе* 228a30) или над гласен след отворена сричка (*ко̀еждо* 229б14), т. е. конкурира спиритус ленис.

Спорадично се среща и хоризонтално придихание *~*, вероятно като бързописен вариант на другите две – *а̀вїе*, *а̀згь*, *а̀ще*.

Исо *”* се пише често в началото на думата (*а̀дгь* **295б27**, *а̀згь* **234б11**, *ѐсмь* **236б11**, *ѐсть* 232б25, *а̀згь* 309a25, *о̀ўмч* 266a31, *о̀ўсть* **299б5**, *в̀блацич* **227a17**, *в̀вра̀згь* 236a27, *в̀гнєнь* **243б14**, *в̀гнч* **244a7**, *в̀нь* 283a5, *в̀рле* **244б12**) и над гласен след отворена сричка (*а̀вра̀амч* Ез22:3бТк/275б1,

̀м'морейн **25369**, ѱ'ак'им 276610, сказа'еть 295а9, сжщий'хъ **258613**, живѣщийн'гъ **248а29**, рас'катин'ль 29169, ратн'ин'гъ 279627, свойн'гъ **251а10**, свой'хъ 259а11, стый'хъ 243а10, о'удален'гий'хъ **251а23**).

Знак ' и ' се поставя над енклитичните форми на местоименията (и често), а също и над съюза ѿ и предлога о'убо.

Придиханието може да стои и върху двете съставки на диграфа ѝ: о'убивае'мъ 24165; о'убивае'мъ 24167.

В една дума може да има толкова придихания, колкото са неприкритите гласни в нея: ѱ'есе'е'ва 304а19.

Алографи като ѿ, ѿ, ѿ, ѿ, ѿ, ѿще, ѿще, ѿще, ѿще, ѿще, ѿще или о'убо, о'убо, о'убо, о'убо, о'убо, о'убо, о'убо, о'убо, ѝбо свидетелстват красноречиво за ненормираността на правописа при надредните знаци. Все пак в някои думи преобладава определен начин на изписване. Например ѱ'гнь предимно се пише с iso¹⁷.

Ерове

Правописът на ЕзF.I.461 е двуеров¹⁸.

В средисловие љ се пише редовно както на етимологическото му място (вр'гнѿ **310611**, л'жка **301612**, ѱ'д'ъж'ж **312а17**, р'в'в'кницѿ 290624, р'жан'ѿ **284а8**, т'щив'в'ки 233а19, т'ч'уноѿ 27067 и пр.), така и твърде често на мястото на етимологичен љ (вл'щан'ѿ **270а23**, в'з'з'м'гниши 305а15, кл'чны сѿ 268а16, м'в'зда **292а6**, ст'г'кла **229а9**, ст'г'гны **284а11**, тр'г'гоуб'въ **256а5**, тр'г'нь **290а26**, т'г'на 22962, хр'г'в'г'ти 229а5, във всички деривати на корена м'г'ст- — м'г'сти **252610**, м'г'стити **280а9**, ѱ'то'уб'м'г'ст'ѿ **256618** и т. н.). В същата позиция љ се пише рядко на етимологическото му място (редовно в корените л'в- — л'в'ъ **264610**, л'вица **26461**, л'вицищ' **264610**, л'вово **227618**, и л'ст- — л'ст'ъ 295610, л'стив'вийни 274625, вероятно по аналогия със сричкообразуващото л'в-, и спорадично в някои словоформи на други думи — в'з'в'р'к'аш'е **24464**, л'с'к' 283а29), и по изключение вместо етимологичен љ (л'в'уноѿ **262625**, л'в'уноѿ **262а22**, дох'г'тор'ъ 250623).

След ч се пише по-често љ (ч'в'т'ж'т'ъ 273а24, ч'в'т'к'аш'е 276630, ч'ти 273а15, ч'ст'ъ 258а20, в'г'оуб'ст'ѿе 254617 в'с'ч'ст'ѿе 241618), и по-рядко љ (ч'в'т'ж'т'ъ 226а24, ч'в'т'ж'шин'гъ 225а23, ч'сти 22669 /Inf/, в'з'ч'ст'ии 230а20, в'з'ч'ст'ием'ъ 225611).

За местоимението всъ и неговите производни са характерни формите с љ (в'с'его **256а9**, в'с'ем'ѿ **236610**, в'с'ѿ 229620, в'с'си 227а11, в'с'к' **26165**, в'с'с'ийн'ж 285616, в'с'егда 305а1, в'с'к'но 227629, в'с'еж'е 255612, в'с'к'к' 280621) или с изпаднал ер в слаба позиция (в'с'е **305а24** 311а3, в'с'ем'ъ **238а17**, в'сем'ъ 244626, в'к' 308а21, в'ѿ 29867). Само в два случая е използван љ — в'с'ъ **298а2** и в'с'с'ийлен'ъ 229а28.

Етимологичните *ѡг, *ѡг, *ѡл се пишат винаги с ер след плавната, като се употребяват почти изключително рѣ и лѣ (врѣвми 287а22, врѣхуѣ 308627, врѣсѣк 303а2, врѣтит сѣ 228622, вѣврѣгѣж 310610, грѣда 230613, грѣканіѣ 239612, грѣло 239612, ѡгрѣдѣти сѣ 230а24, ѡдрѣжаниѣ 247629, ѡскврѣнави 306627, ѡврѣгѣж 250617, ѡврѣзѣж 23367, растрѣзѣж 250618, срѣдѣунаѣго 26162, тврѣжаѣж 285627, тврѣдо 249624, тврѣдѣли 243610, трѣгѣти 23364, трѣстѣнь 291а9, оѣдрѣжати 301а15, оѣтврѣдити 263а19, четврѣтъ 236618bis, влѣці 274616, влѣнѣж 286620, влѣны 28762, влѣхвovati 250630, млѣнїи 228а28, млѣуѣнїе 233а11, слѣзѣ 280626, слѣнци 297а4, стлѣпѣ 240630). Неустановеност съществува при: грѣтани 231а8 и грѣтани 233а30, хлѣмы 304626, и хлѣмы 305621, ѡрѣвленица 285613 и ѡрѣвлена 228610. Подобни редки примери са избледнял спомен за древно правописно правило за разграничаване на етимологични *ѡг/*ѡг, *ѡл/*ѡл, което по времето на създаването на ръкописа е било вече недействително.

При етимологическите *гѣ, *гѣ, *їѣ също има колебания: жрѣца 258а8, жрѣуѣ 242615, жрѣуѣска 271628, жрѣуѣствѣк 25467, жрѣль їствѣ 262610 и жрѣцѣ 275а10, жрѣуѣ 24268, жрѣуѣскѣж 228а15, жрѣцѣствомѣ 227а7; ѡѣмершиѣ 264624 и оѣмрѣли 313а23 и др.

Предлозите вѣ, кѣ и сѣ се изписват с ѣ. Само по изключение се срещат облици като к (13),кѣ (1), с (5). Правописът на изѣ и вѣзѣ е неустановен. Те се срещат като из (26), изѣ (13), ис (12), изѣ (9) и вѣс (64), вѣзѣ (7), вѣзѣ (5).

От префиксите вѣ- и вѣз- редовно се пишат с ѣ (вѣкомати 313а13, вѣзвѣсѣлатѣ 25064), а овѣ- и отѣ- – без ерова гласна (ѡвѣхѣдѣж 243623, ѡтрѣдѣши 277629). От правилото се отклоняват само ѡвѣхѣдѣж 228а1, ѡвѣставитиѣ 271а25, и ѡвѣшѣшѣж 284622. Изѣ- се явява 348 пъти като из- (пред звучни съгласни и гласни), 140 пъти като ис- (пред беззвучни съгласни), два пъти по изключение като изѣ- и еднократно като їзѣ- (їзѣврѣгѣж 251618). Представката сѣ- се изписва или сѣ- или с-, без да се наблюдава някаква закономерност в употребата на двата алографа спрямо следващата буква, като правописът в отделните думи се спазва доста последователно. Със с- се изписват: всички словоформи на: свиѣтѣкѣ, свѣзати и производни, сказати и производни без сѣкажѣтъ 23263, сконѣкти и производни, смѣрити и производни без сѣ смѣритѣж 280а22 и смѣрѣна 291619, смѣти и производни, спасти и производни, сѣѡбити сѣ 283619 и производни без сѣпѣки сѣ 29464 и сѣпѣвлѣшѣ 240а13. Със сѣ- се пишат: сѣмѣтрити и производни без сѣмѣтримо 259621, сѣмѣсити и производни без смѣшенѣж 229629 и смѣшенїе 274а11, сѣмѣсти вѣв

всичките си форми без смѣтошж 273а9, сътворити и производни без створити 278б3.

В суфиксите се употребяват и двата ера: множъство **292615** и вѣсьство 276а1, ѡгньци 313б11 и оуѣдъци 292б26, вельници **285629** и вельници **285619**, цоудъскомъ **297а24** и ѡрадидъньски **286а7**. шипочъна **265а8** и лѡзъньи **253а1** и т. н.

Широко застъпено е изпускането на еровете в слаба позиция както в корена (вѣзнаа **294614**, вдовица **27464**, зловѣ 288а22, княжъскаа 274625, книги 289а22, минитъ 228а11, многоъ **229а13**, слы **260624**, сребро **274а13**, тла 249б20), така и в суфиксите (везаконникъ 262б16, влждничъ **25569**, волшж 308а29, вѣщны 266б16, властелскы 273б18, вѣнца 271б29, горко **290а25**, грѣшникъ **30067**, далныа 286а12, житница **289а8**, ратници 279б10, свинцемъ **274а2**, телуеи **227619**, тоземци 283б8, тажко 299б29, херовискыиъ 244а4, цѣлка 264а25, члкомювца 246а7). Понякога на местата на изпадналите ерове се поставя паерчик (младен'ства **258630**, хждож'ства **252624**, цѣк'ныиъ **287а3**).

В краесловие еровете обикновено се пазят. Срещат се написания както с ѣ, така и с ѡ, включително и при една и съща дума (везаконникъ 262б16 и везаконникъ **232а27**, великъ **227а17** и великъ **232а4**, вѣуръ **247610** и вѣуръ **247а28**, зайиъ **262624** и зайиъ **262а19**, скотъ 303а29 и скотъ **282628**, хлѣвъ **235а13** и хлѣвъ **235а30**, храмъ 236б15 и храмъ 240а11, цѣктъ 261б22 и цѣктъ **265а8**, чистъ 289б3 и чистъ 262б6, члкъ 22762bis и члкъ **262а8**).

Думата вогъ в съкращение под титла се пише с ѣ — вѣ. Само в два случая е засвидетелствано с ѡ — въ 236б30 и **29068**. Съответно господъ се изписва съобразно правилата гъ и само на три места се среща като гъ **302а28** 230а8 230а27.

Понякога краесловните ерове се изпускат (ѡм'морейн **25369**, вѣсток 236а15), като някъде на тяхно място се поставя паерчик: хлатин' **289а6**, фовел' **298а26**, ѡмѣисон' **289а6**, ѡмин', 258б26 валтасар' 296а20 вѣсѣкн' 305а21, глав' 250а13, смрт' 297б20.

Не се пише ер в изгласна позиция пред енклитика: вѣзвратит' сѡ **239а20**, довлѣт' ко 262а23, по сем же 256б30 и пр.

В определени случаи еровете се вокализират. По-често се среща изясняването на ѡ в ѣ, както в средисловие (вѣ 286б22, двери **311а17**, вѣпѣтъ 285б15, жезлъ **26867**, лѣка **227614**, мечтанійиъ **285613**, вѣрель **260а4**, ѡремъ 254б15), така и в суфиксите (везаконеніе 314а26, вѣнець 254б17, свирецъ **284а17**, старецъ **251а2**, страстенъ 254б29, стрѣпетны 231а22, телець

228a15, творецъ 23265, хлѣбень **25068**, хръветь 241630, хъдожествомь **306619**, члколовець 243a23, чъстенъ 242611, южень **28761**.

Случай на ъ в м ѳ предлага живъщѣи 248618 /pl m N/ (вероятно хиперкорекция);

Вокализацията чъ > о е значително по-рядко застъпена (зовѣ 299a17, зовъщѣи 281a9, тонкѣ **28562**, кровъ **279a13**, црковни 310629).

Интерес представляват случаите на ерова епентеза: вѣщестъвномоу 258a7, вѣсьпрѣтиши **232a18**, изъвънниймъ **270621**¹⁹.

За загубата на произношението на краесловните ерове през този период говори формата лють (sic!), в м. людъ 260a16, получена в резултат на обеззвучаване в изгласна позиция, което е възможно само ако ъ вече не се е произнасял.

В ЕЗФ.І.461 открих един случай, при който ъ се е развил в и (уиркы 302616)²⁰.

Носови гласни

В ЕЗФ.І.461 се използват две носови гласни – ж и ѡ. Йотувани носовки се срещат по изключение: хлѣдѣѡ 250a3 (вероятно следа от старобългарския образец).

По правило в коренните срички носовките стоят на своите етимологически места: велѡды **286628**, глѡвины **295620**, голѡвѣе **23965**, дѡвѡва **296a3**, дѡгы **229611**, зѡви **261629**, лѡвѣхъ 267621, лѡкѡ **304610**, лѡкавыѡ **240a18**, мѡдрый 233622, мѡжъ **313a2**, мѡка **239617**, ѡрѡжѣе **286627**, ѡскѡдѣнѣе 304a22, съвѡжѣенѣе 238a5, сѡдъ 25864, стѡженѣе 234613, съсѡдъ 225617, трѡвѡ **299a11**, трѡ **312a2**, трѡгол 290a13, трѡчѡ **249626**, хъдожества 252619, хорѡви **293611**, градѣть **26066**, десѡтины 302a3, запѡть 254a6, зачѡлкѡ **255610**, клѡтвы 258628, лѡщѡ **234620**, мѡкоты **260a21**, мѡтежъ **279a18**, сѡдѡжъ **30166**, съвѡзѡна **287a11**, съмѡсти **311a28**, тѡжко 299629, цѡтѡкѡ 25665, чѡдѡ **278a18**, чѡсто 233a22, чѡсть 235a5, ѡтрѡхъ 271a23, ѡчѡны **234620**.

Само в няколко случая носовите са употребени неправилно: дрѡжѡща сѡ **228613**, жѡжѣть 23264, жѡтѡвѡ 258629²¹, мѡсо **235a20**, щѡ **306a29**, щѡдѡ **281a29**, жѡыкомъ 229a7²².

Резултат от хиперкорекция се явяват случаите вѡдѡлицѣе **256b22** в м. вѡдѡлицѣе, распѡтѣю **255a3** в м. распѡтѣю, жѡть 225616 в м. отѡ (свидетелство за деназализация).

В началото на думата се пише ѡ и само по погрешка ж (вж. погоре): ѡжѡкы 252620, ѡжѡчѡство 253616, ѡтрѡвѡ **26763**, ѡтрѡкыѡ 253627,

лътръ **243a13**, лътръаѣ **231a3**, лътръний **241623**. Същото може да се каже и за употребата на носовки след префикси (сълзъ **249627**) и като начален звук в състава на суфикси или втори компонент на composita (волаѣ **271a7**, влоаѣханіе **286615**)²³.

Съчетанието от две носовки се предава посредством групите жл (великжл **303a10**, достоинжл **299623**, жръчъскжл **242a25**, силнжл **263a2**, ълнжл **233611**, ѳрѣслънжл **280630**) и жж (вѣзънжж **284627**, дроуѳжж **234615**, ѣгпѣтскжж **253618**, лъжжж **251a25**, людъскжж **268a29**, съврацаѣщжж **255622**, съвръжкенжж **254a22**, халдѣйскжж **247a4**, шестжж **235a3**, широкжж **277630**). Често пъти една и съща дума с едно и също морфологично значение се пише в различните си словоупотреби както с жл, така и с жж (вываѣщжл **251a7** и вываѣщжж **30562**, дѣснжл **243616** и дѣснжж **271a24**, живѣщжл **248613** и живѣщжж **29762**, кѣмірскжл **24663** и коѳмірскжж **276a28**, сжщжл **23963** и сжщжж **257628**, ѳтврѣтъжл **24262** и ѳтврѣтъжж **235616**). Групите лл и лж се срещат много рядко (влизналл **286a25**, влизналж **276a16**, вывшлл **270623** покрай вывшжл **289a23** и вывшжж **299a1**, ѳкрѣтъналл **257a4**) вероятно под влияние на древния антиграф²⁴.

В конюгационната парадигма разпределението на <ж> и <л> е следното:

В praes sg 1. ж се пише на етимологичното си място след гласен (разгнѣваж **297a1**, раскопж **250a9**, растръсаж **250618**) и твърд съгласен (ѳврѣж **255620**, распасж **302619**). След мек съгласен се пише -л: вола **26362**, въселл **284629**, въскроплл **307a15**, гла **230a6**, люблл **264a24**, раздымл **274a26**, раславлл **282619**, расыплл **235a14**, ѳживлл **30866**, ѳзрл **24363**, ѳмжл **237a16**, ѳвлл сл **305a121**. Има и думи с дублетни облици: даж **292a18** и дайл **283613**, расыпж **28266** и расыплл **311613**, расѣж **273622** и расѣл **294a14**.

Ж се пише на етимологичното си място и в praes/ fut pl 3. (ѳвлѣкжжт сл **287616**, разврацажѣтъ **25065**, разлѣжѣтъ **29368**, разоѳмѣважѣтъ **267a22**). Тук също се срещат колебания във формите (вѣкопжѣтъ **313a10** и вѣкопжлѣтъ **313a9**, разоѳмѣжѣтъ **230a29** и разоѳмѣжѣтъ **293614**, ѳвлѣжѣтъ **23464** и ѳвлѣжѣтъ **29865**). В същата позиция при глаголите от IV спр. на -ити напълно според нормите на етимологичния правопис стои л (вжлѣжѣтъ **241a9**, зягрлѣжѣтъ **313a7**, лютаѣтсл **301a6**, разорлѣжѣтъ **256622**, ѳмѣстлѣжѣтъ **277a18**).

В impf pl 3 в съгласие с правилата стои ж: глаѣжж **259a24**, даѣжж **285628**, лѣгажж **275628**, ѳвѣщаваѣжж сл **275612**.

Окончанието за аог pl 3 -ш_л се явява като -ш_ж: вѣдош_ж 270627, глаш_ж 245а29, дрѣзънш_ж 24361, жиш_ж 27562, сташ_ж **308а4**, сънидош_ж **29569**, хотѣш_ж **266а17, 18**, ъвиш_ж 265а2, оуповаш_ж 305а9, оуѣкниш_ж **276а6**. Окончанието -ш_л се среща по изключение (виш_л 225а16 покрай виш_ж **231а27**)²⁵.

В парадигмата на *ptc graes act* в косвените форми ж обикновено се пази на етимологичното ѝ място (влюджѣааго 299а19, градѣш_ж 299а21, длѣше 267622, движѣшем с_л 244а3). Облици като влѣхвоуѣше **249а30** покрай влѣхвоуѣше **274623**, са изключение. В същата позиция при глаголите от IV спр. напълно според нормите на етимологичния правопис стои л (грѣдѣше с_л 305а8, зрѣши_л **241а13**). В N sg вместо л се поставя ж, често паралелно с правилната форма с л (вѣлиуѣж с_л 288621, влѣхвѣжи **248629** и влѣхвоуѣл **27168**, вѣпраша_ж 29464 и вѣпраша_л 260627, вѣспомина_ж **271613** и вѣспомина_л 291а25, гнѣва_ж **247а26** и гнѣва_л 26167, леж_л 228621 и леж_ж 253621, ѣвлѣл 241а16, и ѣвлѣж 23062).

Чувствително колебание се наблюдава при носовите гласни в падежните окончания на съществителните. В A sg по -ја основи *vm*. ж след меките съгласни *n* и *l*, а понякога и след гласен се пише -л (воура_л **250а7**, вон_л **28665**, вы_л **254612**, глѣвн_л **280а17**, земл_л 225613, ѣдоу_л **282630**, фалти_л **245а19**). В I sg се употребява окончание -о_л/-е_л/-ї_л (гроуд_л 26063, жен_л 270626, юуд_л 234а15, лѣпото_л **254627**, сіло_л **296а22**, уше_л 277622, урѣвленице_л 287а18, оузд_л 265а4, воужнї_л **238626**, любови_л 279а27, юности_л 27562, їростї_л **242а13**), а в G -л (влѣжни_л **278624**, вол_л 24666, воужн_л **227а5**, зар_л **240621**, земл_л **228614**, кѣпл_л **287627**), но се срещат и изключения (главо_ж **229а8, 10** покрай главо_л **243610**, лѣже_ж 27967 покрай лѣже_л 251630). В склонението на съществителното дѣша G sg и N и A pl се явяват с ж след ш. Форми като лѣво_лѣж 277а4 /plN/, халде_ж 27064 /plA/, лѣво_лѣиц_ж **256618** /plG/ се срещат по погрешка.

В склонението на прилагателните и причастията л се пише етимологически правилно в G sg f (вѣселены_л 236а15, дѣсны_л **31261**, достойны_л 302а10), N pl (вжи_л 289а22, казнны_л 243622), A pl (камѣны_л 232а30, дрѣгы_л 24167, дшны_л 302а18). По погрешка се явяват окончания за тези падежи с ж (ѣггелскы_ж 228а2 /sgfG/, ѣггелъскы_ж 229а6 /plfN/, вѣселены_ж 228а8 /sgfG/, градѣш_ж 299а21 /plmA/, лѣво_лѣж 228а23 /plmN/, сѣш_ж 238а30 /plmA/ – в последните примери след џ). На мястото на голяма носовка л се слага във A и I sg f (влго_л 303а8, вжи_л 238а8, хананейско_л 259619, херолинско_л **243610**). Само по изключение се срещат

окончания с ж (члчѣж 229б27, вжиж 229б28 и 230а3), очевиден остатък от старобългарската подложка.

Носовките се смесват и в склонението на местоименията: по-често *лнож* (239а29 и пр.), по-рядко *лнож* **230б28** 231б18 230б25, *совож* **233б25**, *вашж* **245б5** /plmA/, **237б2** /plfN/; *въсьеж* 238б9 264а26 (sg f G), *кжж* 271а7 покрай *кжж* 228б24.

Местоименните клитики във А sg по правило са *мж*, *тж*, *сж*.

Съчинителният съюз *нъ* се пише винаги *нж*.

След *ч* се пише *ж*: *зачалѣж* **255б10** /sgI/, *зачалѣжкомъ* 225б2, а след шушкавите *ш*, *ж*, *щ*, *жд* в м. *ж* – *ж*: *жжжѣтъ* 232б4, *жжтвж* 258б29 *гряджщж* 299а21 и *сжщж* 238а30 /plmA/, *любжщж* 228а23 /plmN/. Срв. аог pl 3. - *шж* в м. -*шж*. След гласен в средата и в края на думата преобладава *ж* в м. *ж*, но се допуска и обратното: (*лювождж* 277а4 /plN/, *чалдѣж* 270б4 /pl A/, *дггелскыж* 228а2 /sgfG/, *дггелскыж* 229а6 /plfN/, *въсьелиныж* 228а8 /sgfG/).

Срещат се единични случаи на преход на носови в чисти гласни, като замаяната е лексикално ограничена само в деривати на отделни корени: *съсѣди* 285б20, *съсѣдъ* 288б24, покрай *сжсѣди* 237а7, *сжсѣдомъ* 242а16; *гноусно* 288а18, *сжгноушенїа* **301а13**, *сжгноушаѣшисж* 277б4 и *сжгнъшенїа* **238б29**, *сжгнъшенїа* **236б5** покрай *сжгнжшенїа* **301а28**; *соудийскоу* 277а7 покрай *сждийскъ* 290б10; *сѣдж* 241а4 покрай *сжджтъ* **301бб26**.

Не се среща изписване на *соуѣоуѣж* и *сжпротивѣж* с *ж*: *соуѣоуѣж* 227а6, *соуѣввити* **270б20**, *сжпротивѣж* 230б24, *сжпротивныи* 263б14, *сжпротивишж* **249а24**, *сжпротивїи* 231б4.

Обликът *сжровы* 240а4 е резултат от хиперкорекция. Срв. *соуѣоваѣго* **282бб**.

Срещат се следните случаи на смесване на носовки с други гласни:

ж > *ь* *льщамн* **312б23** в м. *лжщамн*;

ж > *ъ* *гдѣ*, в м. *кждѣж* 247б5 (през **къдѣ* с последвало изпадане на *ъ* и озвучаване на таутосилабичните съгласни);

ж > *ѣ* *лжжжпрѣжкы* 249а13, *цѣлвѣ* (sic!) 263а3 /sgA/. Тези форми може да са възникнали при транслитерация от глаголически протограф, в процеса на която книжовникът е объркал *э* и *ѣ*.

ж > и *земли* 261б23 262а2 **313а18** 297б8 /sgG/, *цри* 287б29 /plA/, *кываѣжщїи* 235б23 /plfA/, *кываѣжщїа* 246б7 /sgfA/, *грѣшнїи* **300а1** /sgfG/, *кывшии* 313а5 **311а20** /sgfA²⁷;

л > е: сжциѣ 293624 /plmA/²⁸. Този облик може да се е появил при транслитерация от глаголически протограф, в процеса на която книжовникът е объркал Ѣ и ѣ;

л > -л/-а: глѣциѣ 257a25 /sgfN/, вѣстоуѣдоваѣ 25563 /Ptc praes act sg m N/, дша 237a27 /sgA/; члѣа 228625 покрай члѣа 310a7 /sgfG/²⁹;

л > ж: вывшѣ 266629 /plnA/ – вероятно в резултат на хиперкорекция + смесване на носовките;

л > ж: лювоуѣицѣ 256618 /plG/ – вероятно в резултат на хиперкорекция.

Това явление е характерно за много среднобългарски паметници и показва фонетичната близост между смесваните звукове, която се засилва при загубата на назалността на носовките.

Буква ѣ

Буква ѣ се пише етимологически правилно в: коренни срички (волѣзнь 23064, вѣмѣ 299629, вѣда 257618, вѣрѣи 311a17, гнѣвь 236625, грѣхъ 263627, дрѣво 252630, дѣло 239630, желѣзо 286625, калѣно 246610, крѣпость 297a27, лѣво 271a4, лѣность 301630, лѣпо 233a11, млѣко 301627, мѣсто 247a25, хлѣвь 235a13, цѣлоуѣ 253a14, цѣнный 289a3, урѣво 231a6, урѣвь 277628, шлѣмы 310618); при предлозите прѣд (277a18), прѣждѣ (27968), прѣмо (Ез.1:12/227623) и свързаните с тях наречия прѣди (230628), послѣди (257613), послѣжѣ (304611); в представката прѣ- (прѣ-млѣкнѣжѣ 297a29, прѣнѣсѣнѣа 241a8, прѣмѣдрости 289a2); в окончанието на наречията (допрѣ 301614, долѣ 289620 лютѣ 243a16, скорѣ 290630); във флексията на съществителните имена от а-/о-основи (главѣ 273a8 /sgD/, гнѣвь 277a20 /sgL/, дрѣхъ 268618 /plL/, лѣнѣ 234a1 /sgL/); в местоименното склонение (мьнѣ 243a16, тѣвѣ 247612, сѣвѣ 234621, самѣми 277a21, тацѣ 311619, толицѣ 287627, тѣ 277a22); при глаголите (грѣдѣшѣ 227a17, сѣтварѣсѣте 251a5, сѣдѣхѣж 240613, сѣцѣте 243a15). Спазва се правилото думата да не започва с ѣ. След р, л и н в м. та последователно се пише ѣ:

– в N sg и D pl на съществителните по ја-основи (воурѣ 311a7, волѣ 251630, зарѣ 22862, коуплѣ 286615, землѣмѣ 248a13);

– в G sg m и n в и N/A pl n на съществителните по јо-основи (црѣ 226621, казатѣлѣ 288a22, конѣ 313614, мѣрѣ 284618, ѡгнѣ 244a10);

– при глаголите от старобългарското III спрежение (вѣзвранѣет 262a18, вѣмѣнѣа 27567, клѣнѣхѣ сѣ 234a25, разарѣжѣж 250a7);

– във формите на прилагателните по о-основи и местоименията: ближнѣго 301a13 (sg m G); ближнѣа 286623 (sg f N); вышнѣго 289619

(sg m G) покрай вѣнѣшнааго **243628**; вѣсѣк **26165** (sg f N) и вѣсѣк **23967** (pl n N); гнѣк 311619 (sg m G); f N гнѣк **231621** (sg f N) и гнѣк **247a10** (pl n A); дланѣаго 228a23 (sg m G); дѣволѣк 304a15 (sg n G); днешнѣаго **268a3** (sg m G); ѣаковѣк **265628** (sg m G); ѣакиимѣк 225615 (sg m G); херовимѣк **Ез10:16/244615** (pl n N).

Заместването на га с ѣк показва, че в дадени условия га е звучала като широко е³⁰.

Следлогът дѣкла се пише предимно дѣклѣк, по-рядко дѣкла, а в един случай дѣкле.

След ш, ж, ц, жд вм. ѣк стои а (гнѣшавшиим сѣ 236630, граѣааѣж 249620, слѣѣжааѣж 234a24, сѣвѣаѣѣте **268a1**, сѣвѣраѣаѣѣжѣ **255622**, сѣвѣрѣшаѣѣтъ 251a15, сѣжѣаѣ **24168**)³¹.

Букви а/га, ѣ/ю, ѣ/и

Вместо га се употребява а: след гласни в средата или в края на думата (воѣзнь 312a14, воати сѣ 230611, 12, дланѣе 267a23, люкодѣанѣе 278628, расѣанѣе 238a4, моѣ **235a17**, своа **255a2**), в предпочитаните неконтрахирани форми на прилагателните и причастията (вѣсѣкаль 238614, високаѣ 303a2, мѣдѣнааго **242a27**, давшааго 24867, даннаѣ 278a23), в неконтрахираните форми за impf (дѣааста **278622**)³². В тези позиции га се явява изключение вероятно под влияние на старинната подложка (вѣзлѣаѣхъ **274a20** покрай вѣзлѣаѣхъ **275a12**, вѣкѣаѣхъ **295a11** покрай вѣкѣаѣхъ **295613**, вѣанѣаѣ 271a21, моѣа 291a24, раа **289a2**, ѣшѣаѣхъ **290628**). В началото на думата и след префикс се пише га (ѣвѣтѣсѣ **271617**, ѣвѣлѣнѣе 229614, ѣдѣнѣе **291a2**, ѣдѣтъ **279629**, ѣзѣвѣ **298612**, ѣзѣвѣнѣ **288615**, ѣако често, ѣакоже често, ѣамаѣхъ 249a25, ѣаригѣ **23968**, ѣаѣѣстѣ **236625**, ѣасно 22763, ѣдѣаѣтъ 30264, вѣѣаѣрѣв сѣ 266624). Изключение прави нейотираното ѣдѣ вместо гадѣ 239624.

Ю се пише редовно в началото на думите (ѣгѣ **269a25**, ѣжѣнѣ **28761**, ѣницаа 234a24, ѣностѣнѣ **275628**, ѣностѣ **276620**, ѣнотѣ **275620**, ѣношѣ **242628**, ѣннѣа **259a9**, ѣха **280a18**) и в окончания след гласен (вѣгѣѣстѣю 26864, вѣжю 281a18, гѣанѣю 270a8, гѣѣканѣю 239612, жѣтѣю 298a5, конѣѣнѣю 298a6, корѣнѣю **260a25**, раздѣѣнѣнѣю 275a27, раю 308a6)³³. Името ѣѣѣда и производните му се пишат винаги с ѣ. Изключение прави само ѣѣѣдѣнѣк **309616**³⁴. Неотклонно се следва правилото за писане на ю след ѣ (ѣѣѣдѣ сѣ 270615, ѣѣѣдо 227a11, мѣѣю **271a10**) и л (люѣы **278a18**, люѣдѣ **286a5**, люѣѣнѣ **280a16**). След етимологически палаталните ш, ж, ц, жд вм. ю се поставя ѣ (ѣшѣѣаѣа **291a7**).

Буквата **ѣ** се изписва с характерната за среднобългарските паметници графема **ы**, по изключение със старобългарското начертание (**сѣмѣслѣныѣ** 285626), вероятно под влияние на древната подложка³⁵. Тя се намира на своето етимологично място и в основата на думата (**вываѣтъ** 233621, **высота** 22867, **гыѣкли** 28468, **дымѣ** 24163, **ѣбычани** 22667, **рыбы** 290627, **тысѣщѣ** 311620), и в окончанието (**ѣѣсы** 273a24, **дѣщѣны** 28567, **тѣны** 24265), независимо че през среднобългарския период нейната артикулация се изравнява с тази на **и**. Единствен пример за замяна на **ѣ** с **и** представлява формата **нинѣ/нінѣ**. Спорадично се среща и замяна **и – ѣ** (**грѣ-и** 284625, **грѣи** 254a18, **ѣгпѣтѣни** 291613, **животи** 228617 /р/ А/). Понякога в окончанията се срещат **ѣи** или **ѣи**, което може да се обясни или като дублетно изписване на диграфа **ѣи**, или като случаи на замяна **ѣ – ѣи** и **ѣи – ѣи**, или от глаголическа транслитерация (**дрѣвѣи** 256a12, **дѣгѣи** 25964, **дѣгѣи** 262a19, **дѣбѣи** 234a5, **живѣи** 261a6, **животѣи** 229a22, **зѣмѣи** 291a1, **зѣи** 293a22, **кроуѣи** 254620, **лѣзѣи** 253a1, **ѣблѣживѣи** 271622). В **горѣ** (sic!) 305615 /р/ N/ вместо **ѣ** стои **ѣ**.

Епентетично **л**

В ЕзF.I.461 епентетичното **л** се употребява непоследователно. Преобладават формите, в които то се пази (**вѣзѣмѣтъ** 253621, **вѣнемѣтъ** 301619, **вѣставѣти** 24961, **вѣзлюбѣноу** 253a8, **зѣмѣни** 313a10, **кораѣ** 288a7, **любѣ** 264a24, **ѣсквѣнавѣна** 282a7, **сѣлѣ** 270a3, **оуѣлѣ** 296625, **ѣкрѣлѣ** 23165, **ѣлѣ** 268a21, **ѣвѣно** 228a21, **ѣмѣ** 255a15), но не са изключение и тези, в които липсва (**вѣлѣды** 286628, **вѣлѣжѣ** 282a12, **зѣлѣ** 24862, **зѣли** 23863, **зѣмѣ** 289617, **зѣмѣа** 268a13, **кораѣи** 287a22, **кораѣи** 287a12, **ѣсквѣнавѣтѣ** 270a14). Съотношението ясно личи в парадигмата на съществителното **зѣмѣ**, при което срещу 222 форми с епентетично **л** срещаме 9 без такова. Срв. обаче **зѣмѣи** (19) : **зѣмѣи** (3). Тези факти показват, че епентетичното **л** вече не е жива черта на говоримия език. Употребата му се дължи както на старинната подложка, така и на архаизацията на езика, отразена в някои правила на Евтимиевата реформа³⁶.

Буква **з**

Африкатът **з** се употребява редом със **ж** както на етимологичното му място в корена на думата и като резултат от втора палатализация (**вѣлѣ** 271a3², **вѣлѣ** 311616, но **вѣлѣ** 229a27, **вѣли** 305612, **вѣлѣи** 279616,

вѣзѣвизаахъ **228616**, но вѣзѣвизаахъ **229a17**, вѣстрѣсаніе 270a28, длѣсѣк 305612, длѣсѣкъ 292a10, но длѣзѣк 226a14, сѣло 231a9 покрай зѣлѣ 228a16, лѣсѣхъ 267621, лѣсѣк 283a29, лѣси **297628**, мнози 301a8, но мнози 227a19, ѿвръсѣте **266a12**, сапози **281a5**, ѡза 232613), така и в началната група зѣ- вместо з (зѣзѣы **297a4** зѣрина **252a17**, зѣроѡдины **235a19**, зѣри 255619, зѣрство 304a28). Думата князь последователно се пише с ѣ, с едно изключение – княза **31069**³⁷.

Макар и с известна непоследователност прави впечатление тенденцията към запазване на палаталността при ч: величѣтисѣ 287624, но и величѣтисѣ 293628 с преобладание на палатализираните форми, вѣзвеличѣет сѣ **243a26**, но и вѣзвеличѣет сѣ 227a6, кричѣкы **287611**, мѣчѣ **24568**, млѣчѣніе 233a11, млѣчѣти 281a21 и млѣчанію 301a1, ѿвѣчѣи 281a8, но и ѿвѣчи 22667 с преобладание на палатализираните форми, чѣк 25063, чѣшѣ **277620**, но и чѣшѣ **277624** с преобладание на непалатализираните форми, чѣк 311a12, но и чѣщѣ 251a17, всички словоформи от думи с корена чѣст- (чѣсть 258a20, чѣстныи 259a27). Това вероятно е остатък от старинната подложка³⁸. Неотклонно се следва правилото за писане на ю след ч (вж. примерите на с. 11).

Не е отразено затвърдяване на ц. След този звук ж, ѡ, ч и и се пишат на етимологичното им място: дѣвицѣ **242629**, цѣтѣ 25665, цѣлка 264a25, цѣкныи **289a3**.

В текста открих два случая на смесване на ч и ц – чирки 302616 и жрицѣствомѣ 227a7. Подобно явление е засвидетелствано и в Савина книга и Синайския псалтир. Според Шчепкин причината се корени в силната мекост на двата африката, което засилвало акустичната им близост³⁹. Явлението е познато и от среднобългарски паметници от различно време и място – Боянското евангелие, Михановичевия псалтир, Струмишкия апостол, Сборника от 1348 г., Атинското евангелие⁴⁰.

Във фонетиката на ЕзF.I.461 са засвидетелствани и случаи на асимилация. Звучният съгласен в края на представките се обеззвучава в позиция пред беззвучен (примери с вѣсчѣстїе **30661**, вѣскръмишѣ 294618, расплѣжѣ **30766**). Рядко асимилацията не е отразена писмено (вѣзчѣстїемѣ 225611, ѡзѣкѣтсѣ 292623, разѣкѣ **261a24**, разѣлени 248a25). Има редица примери и за изпадане на съгласна от представката вследствие на опростяване на групи от 2 еднородни или еднакви съгласни – резултат от протеклата асимилация (вѣсловѣсныи 228a12,

вѣстоуѣѣ 301630, вѣстѣмрѣнѣ 22763, раславлена 230a15, расѣж 273622, расъпаѣѣ 250618, раширишж 294621).

Случаите на дисимилация са малко: вѣстоуѣѣ 253a13, вѣцѣж 306a29, ѡжѣжѣши 235627, ѡжѣнѣѣ 30364, ражѣжѣтъ 312625, ражѣгаѣѣ 289628 и пр.

Отпадането на еровете от произношението също е довело до промени в новосъздадените по този начин таутосилабични съгласкови групи. Редовно се пише с озвучаване на съгласната вѣзѣѣ вм. вѣсъѣѣ, и зѣѣ, срещу еднократно употребеното сѣѣ 244a21 (вероятен остатък от подложката). Срв. още гѣѣ и кѣѣѣ по-горе.

Средисловните промени със съгласните, отразени в паметника, дават основание да се приеме, че останалите в абсолютното краесловие консонанти също вече са се обеззвучили. Това явление е намерило писмено отражение във формата люѣѣ (sic!), вм. люѣѣ 260a16, при която е налице обеззвучаване в изгласна позиция, в следствие на непроизнасянето вече на краесловния ѣ.

В съчетанието зр понякога се вмята д: ѡзрѣѣно 302627, ѡзрѣѣж 294a14 редом с ѡзрѣѣни 312623, ѡзрѣѣѣ 231628, ѡзрѣѣѣж 270615; разрѣѣшиѣѣ 30061, разрѣѣшиѣѣ 291625, разрѣѣшѣѣны 290a12.

Друго фонетично явление, представено чрез единични случаи в ЕзФ.І.461, е замяната на о с а (разрѣѣѣѣѣ 254a25). Това е старо редуване на коренната гласна, запазено и днес в езика. Понякога обаче то е показател за диалекта на преписвача.

В резултат от втора палатализация на консонантната група ск непоследователно се явяват ст и сѣ: вавѣлонѣѣѣѣ 22663 и вавѣлонѣѣѣѣ 23668, ѡзѣѣѣѣѣѣ 281a15 и ѡзѣѣѣѣѣѣ 311a24, жѣѣѣѣѣѣѣѣ 226610 и жѣѣѣѣѣѣѣѣ 248618, коѣѣѣѣѣѣѣѣ 254a13 и коѣѣѣѣѣѣѣѣ 267625⁴¹.

Изводи

От извършените наблюдения се установяват следните правописни тенденции:

В ЕзФ.І.461 е налице нерегулиран по отношение на носовките предевтимиев правопис. При разпределението на тези гласни се отбелязва типичната за среднобългарските паметници взаимозамяна. В ортографията на ЕзФ.І.461 е намерила отражение среднобългарската правописна система с шж, жж, цж, чж, и ѣ след гласна и в началото на думата с частично съхранени елементи от системата без смесване на графемите за носовките (под влияние на старобългарския образец).

Писането на ѱ освен на етимологичното ѝ място и на мястото на очаквана ж след стари и нови палатали свидетелства, че знакът за малка носовка вече е преосмислен като знак за задна гласна след меки съгласни. Показателни за деназализацията на юсовете са примерите за взаимозамяна на носови с чисти гласни.

В употребата на еровите знаци също липсва нормализация, т. е. те са взаимозаменяеми, което означава, че са имали една и съща звукова стойност или че изобщо не са притежавали вече такава в дадени позиции. Общата тенденция е в средисловие силният ь да се замества от ъ или да се изяснява в ь, а слабият да изпада. Обратно, в краесловие се наблюдава макар и непоследователна замяна на ъ с ь. Като цяло промените в еровете са доста по-напреднали от промените с носовките и затова тук е по-трудно да се отделят особеностите, които се дължат на протографа. Примерите със съхранена звукова стойност на еровете [ъ] в силна позиция свидетелстват за типична източнобългарска говорна основа, застъпвана от кописта на ЕзF.I.461⁴².

Разликата между ы и и се пази доста последователно.

Избягват се графемни за йотувани гласни⁴³.

След *тj, ш, ж, и ц редовно се пишат твърди гласни ж, а, ѝ, като етимологичната малка носовка последователно се заменя с голяма. Тази правописна особеност отразява затвърдяването на старите шушкави и съскави палатали. За разлика от останалите шушкави обаче съгласните ч и ц явно са оставали палатални, защото след тях редовно се пишат меки вокали.

След етимологически палатална съгласна *lj, *nj, l-epenteticum и гласна се отбелязват по-често меки гласни – ѱ и ѱ (вм. етимологично ѱ). Малко са изключенията с твърд изглас: *желж* 280б30 *кажж* 256б12 *гланѱньсѱ* 241б6 [вм. *кланѱти сѱ*], *знамѱнаи* 237а9 / Ptc praes act sg m A. Срв. *стоѱциѱ* 242а2, 3 и *стоѱца* 275а5.

Анализът на правописните особености на ЕзF.I.461 показва общи черти с ортографията на Книгите на Дванадесетте малки пророци, Исай и Йеремиа от същия ръкопис. Касае се за правопис от преходен тип, който, от една страна, съхранява добре устойчивите черти на езика на старобългарския образец, а от друга, отразява редица новоразвити езикови особености, характерни за писмените паметници от среднобългарската епоха. Този факт потвърждава заключението, че комплектуването на въпросния свод от старозаветни книги е извършено в скрипторски център, където нормативните правила на търновския правопис

са били в процес на въвеждане и кодифициране⁴⁴. С това може да се обясни известната непоследователност в правописа на еровете, носовките, съгласните *з* и *з* за звук [dз], *ст* и *сц* като резултат от втора палатализация на консонантната група *ск*, йотуваните гласни и дублетните графеми.

Същевременно детайлните наблюдения върху ортографията на ЕзF.I.461 установиха сходство в характерните правописни навици, индивидуалния стил и граматични предпочитания на книжовниците, участвали в създаването и на другите пророчески книги от свода, което наред с идентифицирането на отделните почерци доказва общо присъствие на едни и същи лица в преписването на отделните части на сборника.

Според някои правописни данни може да се заключи, че ЕзF.I.461 възхожда към древен глаголически ортографически прототип, транслитериран в Преславската книжовна школа, и част от особеностите в ортографията на Книгата могат да бъдат унаследени както от глаголически преписи, така и да бъдат повлияни от гръцката ръкописна традиция в книжовни средища, добре запознати с византийската правописна нормативност.

Общите за ортографията особености на сравнените три ръкописа F.I.461, Ц507 и Барс3 показват, че те възхождат, от една страна, към старобългарски протографи от X в., а от друга – към апографи, произхождащи от Търново или манастирите около него – красноречиво свидетелство за извършените през епохите на Първото и Второто българско царство преводи (или редакции) на Старозаветния корпус.

Различията в правописа отразяват многообразието на ортографските школи и развоя на Евтимиевата реформа. Ако правеният в последната четвърт на XIV в. F.I.461 във всичките си изследвани до момента части показва типичен предевтимиев ненормиран правопис, то създаденият в Нямц през 1475 г. Ц507 спазва вече доста по-последователно и точно търновските норми, а Барс3, датиран към последното десетилетие на XV в., носи характеристиките на по-късен молдавски препис на Търновски апограф⁴⁵. Възникването на тези ръкописи и на много други е доказателство за продължителните и многократни контакти между среднобългарските книжовни средища.

СЪКРАЩЕНИЯ

вж.	– виж
вм.	– вместо
спр.	– спрежение
срв.	– сравни
A	– Accusativus
act	– activum
aor	– aoristus
D	– Dativus
f	– femininum
fut	– futurum
G	– Genitivus
I	– Instrumentalis
impf	– imperfectum
L	– Locativus
m	– masculinum
N	– Nominativus
n	– neutrum
pl	– pluralis
praes	– praesens
ptc	– participium
sg	– singularis

БЕЛЕЖКИ

¹ Подробно за съдържанието на ръкопис F. I. 461 вж. **Николова**, Св. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария завет. – Старобългарска литература, 28–29, 1995, с. 110–118.

² **Попова**, Т. Графика и правопис на Книга на пророк Исай по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека. – *Palaeobulgarica* 20, 1996, № 2, с. 57–64.

³ **Мострова**, Т. Старобългарският превод на книгата на пророк Иеремия по преписи от XIV–XVI век. – *Palaeobulgarica* 19, 1995, № 2, с. 9–27

⁴ **Златанова**, Р. Книга на дванадесетте пророци с тълкования. (= Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 1). С., 1998, с. 66–79.

⁵ **Костова**, К. За някои палеографски и правописни особености на Книга Иов от ръкопис F.I.461 на Руската национална библиотека в Санкт Петербург. – *Palaeobulgarica* 23, 1999, № 3, с. 67–75.

⁶ Това изследване е свързано с българо-чешкия проект за подготовка на славяно-гръцки и гръцко-славянски индекс към изданието на най-стария известен превод на Вехтозаветния канон (книги на Големите пророци), върху което се работи в Кирило-Методиевския научен център по идея и под ръководството на Светлина Николова.

⁷ Подробности за реформирания правопис на творбите на търновските книжовници и техните последователи от втората половина до края на XIV в. вж. **Давидов, А.** Правопис на най-стария препис на “Мъчение на Йоан Нови”. – **Русев, П., А. Давидов.** Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с. 123–139; **Харалампиев, И.** За основните принципи на езиково-правописната реформа на патриарх Евтимий Търновски. – *Български език* 28, 1979, № 1, с. 22–30; **Василев, В.** Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари. – Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 405–421; **Давидов, А.** Езикът на “Житие на Стефан Дечански”. – **Давидов, А., Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева.** Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983, с. 26–55; **Харалампиев, И.** Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. – Търновска книжовна школа. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984, с. 220–233; **Златанова, Р.** Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. – Търновска книжовна школа. 4. Културното развитие на българската държава, краят на XII–XIV век. С., 1985, с. 204–222; **Харалампиев, И.** Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990; **Харалампиев, И.** Химнописецът Ефрем и правописно-езиковите традиции на писателите от Търновската книжовна школа. – Търновска книжовна школа. 5. Паметници. Поетика. Историография. В. Т., 1994, с. 273–284; **Харалампиев, И.** Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Т., 1995.

⁸ За целта се прави съпоставка с данните, изнесени от В. Желязкова за правописните и фонетични особености на Книга Изход по ръкопис № 3 от Сбирката на Е. Барсов в ГИМ – Москва (края на XV в., Влахия). Вж. **Желязкова, В.** Орфографическите и фонетическите особености на Книга Изход по рукописи № 3 из собрания Е. Барсова в Государственном историческом музее в Москве. – В: *Jews and slavs*. V. 15. Jerusalem-Sofia 2005, с. 138–146. Привлечен е и материалът от писания в манастира Нямц през 1475 г. ръкопис № 507 от сбирката на П.И. Шукин в ГИМ – Москва (нататък Ш507), като най-близък до F.I.461.

⁹ Книга на пророк Иезекиил с тълкувания. Изданието е подготвено от Лора **Тасева** и Мария **Йовчева**. Подбор на гръцкия текст Татяна **Илиева** (= Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Светлина **Николова**. Т. 2). С., 2003. Това издание е част от проекта “Старо-

българският превод на Стария Завет”, който се разработва от сътрудниците на Кирило-методиевския научен център по идея и под ръководството на Св. Николова.

¹⁰ В сигнатурата се посочват листът, страницата и редът, като примерите от библейския текст се дават с шрифт Bold, а тези от тълковния – с шрифт Normal. Ако на една и съща страница се цитира повече от един пример, за всеки следващ се отбелязва само редът (например **236618bis**, **19**, **20**), а ако от две еднакви словоформи с обща сигнатура се привежда само едната, тя се означава с индекс в горния десен ъгъл (например **271a32**).

¹¹ Срв. данните у Т. Попова за втория преписвач на ИсF.I.461. Цит. съч., с. 59.

¹² Правилото ѝ да се пише пред гласна, което има широко разпространение в среднобългарските ръкописи, е повлияно от византийската правописна нормативност. Вж. **Лихачева**, В. Д. Византийская миниатюра. М., 1977, ил. 45.

¹³ Съпоставката с ортографията на редица гръцки кодекси показва, че подобна правописна норма – употреба на йота с две точки в началото на лични имена, се открива и в редица византийски паметници. Вж. **Костова**, К. Цит. съч., с. 74. Вж. по въпроса и Марељ, F. W. The New Russian Church Slavonic and Its Relation to Greek. – In: The Legacy of Saint s Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Thessaloniki, 1992, с. 33–37.

¹⁴ Тези правописни особености могат да се обяснят като следа от древна глаголическа подложка. Вж. **Костова**, К. Цит. съч., с. 71–74.

¹⁵ По употреба на алографите на [и] ЕзF.I.461 се схожда с особеностите на първия преписвач от ИсF.I.461. Вж. Попова, Т. Цит. съч., с. 62.

¹⁶ Сравнението с ИзхБарс3 показва сходство в графичната система на двата ръкописа. Съществува различие само в честотата на употребата на *v*. Вж. **Желязкова**, Цит. съч., с. 144–145. Съпоставката на Щ507 с F.I.461 установи разлики във фреквентността на графичните дублети за [y], отсъствие на някои от алографите на [o] и последователност в транскрибирането на *u* с *v*. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 108, 109.

¹⁷ Сравнението с ИзхБарс3 показва сходство в системата на надредните знаци между двата ръкописа. Вж. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 145. За разлика от F.I.461 Щ507 се характеризира с последователно прокарана акцентуация. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 110. Съпоставката с данните у **Попова**, Т. Цит. съч., с. 62, свидетелства за близост на системата от надредни знаци в ЕзF.I.461 с особеностите, характерни за първия преписвач на ИсF.I.461.

¹⁸ Съпоставката с данните у **Попова**, Т. Цит. съч., с. 60, свидетелства за близост на еровия правопис в ЕзF.I.461 с особеностите, характерни за първия преписвач на ИсF.I.461. Същите тенденции са налице и в Щ507 (**Златанова**, Р. Цит. съч., с. 108) и ИзхБарс3 (**Желязкова**, В. Цит. съч., с. 140–142).

¹⁹ **Тотоманова**, Анна-Мария. Някои проблеми, свързани с еровата епентеза в историята на българския език. – *Palaeobulgarica* XXV, 2001, № 2, с. 21–25.

²⁰ Този облик се счита от някои учени за моравизъм. Вж. КМЕ, Т. II, с. 720. За такива примери съобщава и **Радева**, Н. Бележки върху езика на ръкописен октоих в РНБ “П. Р. Славейков” (В. Търново). – В: Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Иван Харалампиев. В. Т. 2006, с. 591–598.

²¹ Пак там.

²² Срв. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 69.

²³ Съпоставката с данните у **Попова**, Т., Цит. съч., с. 60, свидетелства за близост на юсовия правопис в ЕзF.I.461 с особеностите, характерни за първия преписвач на ИсF.I.461. Същата тенденция се наблюдава и в ИзхБарсЗ.

²⁴ Тук се наблюдава разлика между F.I.461 и ИзхБарсЗ, в който не се открива група ж.ж. Вж. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 142. В Щ507 Р. Златанова отбелязва съотношение 82,9% : 17,1% между ж.л и ж.ж. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 107. Непоследователно е прокарана правописната норма да не се пишат две еднакви носовки една след друга и в ИовF.I.461. Вж. **Костова**, К. Цит. съч., с. 69.

²⁵ Тук се наблюдава разлика между F.I.461 и ИзхБарсЗ, в който съотношението -ш.л : -ш.ж е 130 : 120, т.е. относително равномерно разпределено. Вж. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 142. В Щ507 тенденциите в употребата на -ш.ж и -ш.л съвпадат с тези в F.I.461.

²⁶ Вж. примерите и у **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 143.

²⁷ В този случай е възможно явлението да е морфологично обусловено.

²⁸ Срв. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 143.

²⁹ Пак там.

³⁰ **Мирчев**, К. Историческа граматика на българския език. 3 изд. С., 1978, с. 121.

³¹ В ИзхБарсЗ се среща и замяна на ч.л в.м. л, каквато в F.I.461 не се открива. Вж. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 143.

³² Същите тенденции са характерни и за ИсF.I.461, вж. **Попова**, Т. Цит. съч., с. 61, и Щ507, вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 108.

³³ В F.I.461 не са регистрирани случаи на изписване на § в.м. ю след ъ в края на думите, каквито има в ИзхБарсЗ. Вж. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 144. В Щ507 картината е същата, както в F.I.461. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 109.

³⁴ Същата особеност е характерна за Щ507. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 109.

³⁵ Срв. данните у **Попова**, Т. Цит. съч., с. 60. Вж. още **Князевская**, О. А., Е. В. **Чешко**. Рукописи митрополита Киприана и отражение в них

орфографической реформы Евфимия Тырновского. – В: Тырновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, с. 290.

³⁶ По отношение на л еретeticum ЕзF.I.461 се отличава съществено от ИсF.I.461 (**Попова**, Т. Цит. съч., с. 61), ИзхБарс3 (**Желязкова**, В., Цит. съч., с. 144) и Щ507 (**Златанова**, Р. Цит. съч., с. 109), в които то се употребява съвсем последователно.

³⁷ Сравнението с ИзхБарс3 показва сходство в употребата на буквата з в двата ръкописа. Вж. **Желязкова**, В. Цит. съч., с. 144. Същите тенденции са застъпени и в Щ507. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 109. В ИсF.I.461 Т. Попова отбелязва употреба на з от втория преписвач. Вж. **Попова**, Т. Цит. съч., с. 59.

³⁸ Съпоставката с данните у **Попова**, Т., Цит. съч., с. 61, свидетелства за близост на ЕзF.I.461 по отношение на силно изразената палаталност на ч, характерна за първия преписвач на ИсF.I.461. В Щ507 след ч се пише само а. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 107.

³⁹ **Щчепкин**, В. Н. Рассуждение о языке Саввиной книги. Спб., 1899, с. 76.

⁴⁰ **Лалева**, Т. Атинско четвроевангелие. – *Palaeobulgarica* 20, 1996, №1, с. 48.

⁴¹ Щ507 показва последователност при изменението на ск в ст. Вж. **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 110.

⁴² Срв. **Златанова**, Р. Цит. съч. с. 79.

⁴³ Срв. **Харалампиев**, И. Езикът и езиковата реформа..., с. 35.

⁴⁴ **Златанова**, Р. Цит. съч., с. 67.

⁴⁵ Срв. **Харалампиев**, И. Химнописецът Ефрем и правописно-езиковите традиции на писателите от Тырновската книжовна школа. – Тырновска книжовна школа. Т. 5. Паметници. Поетика. Историография. В. Т., 1994, с. 276.